

ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ

Υπό του κ. ΑΠ. ΣΑΧΙΝΗΣ

Α'
Το τελευταίο βιβλίο που έγραψεν ο Νίκος Καζαντζάκης στην Ελλάδα ήταν ο «Βίος και πολιτεία του 'Αλέξη Ζορμπά», το πρώτο που έγραψε στην 'Αγγλία. «Ο Χριστός ξανασταυρώνεται» δύο δηλαδή μυθιστορήματα. Φαίνεται πως ο Καζαντζάκης βρήκε στο μυθιστόρημα το προσηφοότερο μέσο για να εκφράσει τον έαυτό του γιατί δεν είναι τυχαία ή παγκόσμια έπιτυχία των μυθιστορημάτων του. Το λογοτεχνικό αυτό είδος χωράει τα πάντα και ο Νίκος Καζαντζάκης έβαλε μέσα σ' αυτό το δημιουργικό στοχασμό του, την πλούσια πείρα του από τη ζωή, το προσωπικό του όραμα του Κόσμου. Έπειτα από τον «Χριστό ξανα-

σταυρώνεται», ακολούθησαν «Ο καπετάν Μιχάλης», «Οι αδερφοφάδες», «Ο τελευταίος πειρασμός» και το «Ραχ et Βομπυ»—μια πληθωρική μυθιστορηματική παραγωγή' ώστόσο στα ελληνικά έχουν έκδοθ' μόνο δυο από τα μυθιστορήματα που έγραψε ο Καζαντζάκης στην 'Αγγλία: «Ο Χριστός ξανασταυρώνεται» και «Ο καπετάν Μιχάλης». Σ' αυτά θα περιορίσουμε σήμερα την κρίσι μας.

Για να φανερωθ' και να διαγραφ' καθαρότερα η προσωπικότητα του Καζαντζάκη, θά ήθελα να αντιγράψω εδώ ένα γράμμα, που μου έστειλε από την 'Αγγλία στο Λονδίνο, όταν του ζήτησα ώρισμένα βιογραφι-

κά στοιχεία. Το γράμμα αυτό είναι σημαντικώτατο για την έρμηνεία του έργου του και ρίχνει άπλετο φώς σε κάποια σκοτεινά σημεία της βιοθεωρίας του και της γενικής αντίληψώς του για την ζωή και την τέχνη. Παραθέτω εδώ όλόκληρο το άποκαλυπτικό αυτό γράμμα γιατί νομίζω πως είναι η πρώτη φορά που ο Καζαντζάκης έσπασε τον έρημικό κλοιό της σιωπής, που ο ίδιος είχε δημιουργήσει όσον άφορ'α την ούσια του έργου του και της καλλιτεχνικής του προσλάθειας' έχει ημερομηνία 2 Μαρτίου 1955:

«Τι λεπτομέρειες ζητάτε για τη ζωή μου; Τι να γράψω; Η ζωή μου στάθηκε τόσο άπλη τόσο άπαλλαγμένη από έντυπωσιακές έσωτερικές ή έξωτερικές περιπέτειες, που, όταν την αναλογιέμαι, βλέπω πως δεν έχω τίποτα να πω. Από τη νεότητά μου είχα πάρει το ρυθμό που με ρυθμίζει ακόμα και σήμερα που μπήκα στα 70 χρόνια. Καθένα έξωτερικό πάθος—κρασί, γυναίκα, κενοδοξία, φιλοδοξία—δεν με άναστατάωσε ποτέ' ένα

μονάχα: η επαφή μου, που τότε γινόταν πάλεμα, τότε συμφιλίωση και κάποτε τάφτιση, με την άόρατη Παρουσία. Δόστε της ό,τι όνομα θέτε: Θεό, 'Υλη, 'Ενέργεια, Πνέμα, Μυστήριο, Τίποτα. Όλο μου το έργο τίποτ' άλλο δεν είναι παρά το πάλεμα αυτό, ή συμφιλίωση κι' ή τάφτιση με την άόρατη Παρουσία, που πάντα μαχόμουν να την κάμω όρατή.

»Αν είμουν άνθρωπος της ενέργειας, θά προσπαθούσα να την κάμω όρατή με πράξεις, αν είμουν ζωγράφος, με γραμμές και με χρώματα, αν είμουν γυναίκα με έρωτα' μά είμαι, κατάντησα γραφιάς κι' έπιστρατεύω τα 24 στρατιωτάκια του αλφαβήτου κι' έπιχειρώ την ανέλπιδη δονκιχωτική έκστρατεία, να συλλάβω τον Άόρατο. Σάν τους άγριους, που ζωγραφίζουν στις σπηλιές το θεριό που θέλουν να πιάσουν, για να δει το θεριό το περιγράμμα του και να μπει, σήνω κι' εγώ τις λέξεις παγίδες, όχι για να συλλάβω την ώραιότητα, όπως κά-

νουν οι εύκολα ίκανοποιούμενοι καλαμαράδες, παρά για να συλλάβω το «Θεό».

»Από αυτά καταλαβαίνετε πως καμιά σχέση δεν έχω με τους λεγόμενους λογοτέχνες, με τη λεγόμενη λογοτεχνία' μεταχειρίζομαι τα ίδια μέσα βέβαια κι' εγώ, τις λέξεις, μά έντελώς για άλλο σκοπό' κι' ή ώραιότητα είναι κι' αυτή για μένα μέσο κι' όχι σκοπός' γιατί ξέρω πως πολύ πιο σίγουρα μαβλίζεται ό Άόρατος από την όμορφιά, παρά από την άσκημα.

»Σας φανερώνω έτσι ένα άπο το μυστικά μου, που οι άνθρωποι, που δεν έχουν τον ίδιο με μένα άγωνα και τον ίδιο σκοπό, δύσκολα μπορούν να μαντέψουν' κι' ίσως αυτό να σας είναι χρήσιμο, αν θέλετε να κρίνετε τη ζωή μου και το έργο μου. Ζωή κι' έργο για μένα πάντα ταφτίστηκαν' όσο κι' αν αυτή τη στιγμή έρευνήσω τη ζωή μου, δε βρίσκω νάκαμα καμμιάν άπιστία στον άστηρό, άνένδοτο Ρυθμό που με τρώει και που με θρέφει.

»Στην «'Ασκητική» έχω συμπυκνώσει τον άνήφορο που ακολούθησα κι' ακόμα ακολούθη' γιατί ό άνήφορος δεν έχει τελειωμό. Στην «'Οδύσεια» μελιζέται κι' όλόκληρώνεται ή 'Ασκητική σε σώματα ζεστά, σε περιπέτειες επικίνδυνες, σε ανθρώπινες χαρές και πίκρες. Αυτά τα δύο έργα είναι τα πιο άποκαλυπτικά της ψυχής μου.

»Πολύ βάσταξα το γράμμα έτούτο' και τι ελπ; Τίποτα. Αυτά δεν μπορούν να στριμωχτούν σε λόγια' μά πως άλλοιώς να συνεννοηθείς με τον άλλον; Ό άλλος μονάχα πρέπει να μπορέσει να διασπάσει την «άτομική» ενέργεια που κρύβει ή λέξη».

Με το γράμμα τούτο ο Νίκος Καζαντζάκης δηλώνει καθαρά ό,τι μερικοί θά είχαν ίσως από καιρό ύποπτευθ'· δεν είναι ένας άπλος τεχνίτης της λέξεως ή ένας έπιδεξιος μάτορας του λόγου' σκοπός και στόχος του δεν είναι ή όμορφιά' που πιο ψηλά σκοπεύει ή τέχνη του και ή έσωτερική άγωνία του δεν έχει καμιά σχέση με την έξωτερική μα,

για τον κόσμο και τον κόσμο. Ο Καζαντζάκης μέσα στο έργο του εκφράζει την άγωνία του και μορφοποιεί την πάλη του με την Άνωτάτη Δύναμη που κινεί τον Κόσμο. Είναι ένας συγγραφέας μεταφυσικός, ένας άνθρωπος που δε γράφει για να γράφει, αλλά για να μάς πη κάτι—για να κάνει από τον έσωτερικό άγωνα του και ταυτόχρονα τον άδιάκοπο άγωνα του Κόσμου' έχει ένα μήνυμα να φέρη και το φέρει με το μέσο της όμορφιάς και της λογοτεχνίας. Για όλους αυτούς τους λόγους ή συγγραφική προσωπικότητά του έχει κάτι το προφητικό και το άποστολικό. Όσοσο άς μη νομίση κανείς πως ή τέχνη του και ειδικώτερα ή πεζογραφία του, κινείται στους άφηρημένους χώρους του μεταφυσικού και του συμβολικού, όπου μια άόρατη και χλιαρή γενικότητα καλύπτει ή άφαιρεί τη ζεστα της ζωής. Στα μυθιστορήματά του ό Καζαντζάκης στέκεται στο συγκεκριμένο και το άπιο—έκει δηλαδή από όπου ξεκινά κάθε άληθινή τέχνη' στέκεται στα συγκεκριμένα πρόσωπα στις συγκεκριμένες πράξεις. Τα πρόσωπα του σφύζουν από ζωή σπαρταριστή και μάς παρουσιάζονται μ' έναν άποκαλυπτικό, ώμο και δυνατό ρεαλισμό. Το μήνυμά του έρχεται από τα πράγματα τα ίδια, από τη ζωντανή και παραστατική περιγραφή τους. Η τέχνη του Νίκου Καζαντζάκη στα δύο τελευταία του μυθιστορήματα, το «Χριστό ξανασταυρώνεται» και τον «Καπετάν Μιχάλη», είναι μαζί ρεαλιστική, έπική και συμβολική. Ρεαλιστική, γιατί ξεκινάει από τη ρίζα της ζωής, από την ούσιαστική λεπτομέρεια' έπική, γιατί κινεί και ζωντανεύει σύνολα και μάς δίνει την αίσθησι της όμάδας και τον άγωνα της' συμβολική, τέλος, γιατί και τα άτομα και τα σύνολα μέσα στο έργο του εκφράζουν κάτι που βρίσκεται πάνω' και περα άπ' αυτά.

ΑΠ. ΣΑΧΙΝΗΣ

επισκέφης καιρού εις Αρχαίαν Πολυού Συμμετοχή δοχ. 32 λη και 35 διά τα μη χηγός ό κ. Μιχ. Παπ Δηλώσεις μέχρι της του Σαββάτου εις το λειον Γρ. Πετράκη.

2/3/1955

ΠΕΡΙ ΛΑΔΙΟΥ

Η τιμή του λαδιού ανεβαίνει συνεχώς τās τελευταίας ημέρας.

υπάρχει μέσον περιστολής του κακού ή οι αρμόδιοι έχουν να ασχοληθούν με «σοβαρότερα» θέματα;

Η ΧΡΥΣΗ ΛΙΡΑ 317,70

ΑΘΗΝΑΙ 24.— Η χρυσή λίρα Άγγλίας έκλεισε σήμερα εις τὸ Χρηματιστήριον εις 317,70 δρ.

σου ἢ τὴ σωματικὴ σου αεκραίτητα. «Τρέχουσαι λαίμητόμοι» σοῦ λέει ὁ λαός με τὴν πικρὰν πείραν του. Ἐκεῖ κάπου σὲ μιὰ πλατεῖα

βάνει ψιλικά. Ὁ ἴδιος ἕνας, διπλάνος του ψιλικακίης, βιοπαλαίστης κι' αὐτός, με πολυμελῆ οἰκογένεα.

ΕΙΣ ΤΗΝ Β' ΣΕΛ.

ΕΚΛΕΚΤΑΙ ΕΠΙΦΥΛΛΙΔΕΣ

ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ

Υπό τοῦ κ. ΑΠ. ΣΑΧΙΝΗΣ

Β'

Τὸ κεντρικὸ σημεῖο τῆς βιοθεωρίας τοῦ Νίκου Καζαντζάκη καὶ τῆς γενικῆς ἀντίληψής του γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴν ὑπαρξὴ εἶνε πὼς ἡ ἐλευθερία κερδίζεται μόνον με τὸ θάνατο· ὁ θάνατος καὶ μάλιστα ὁ θάνατος πὺ γίνεταί παραδειγμα καὶ ὑπόδειγμα βίου, εἶνε γι' αὐτὸν ἡ ἀληθινὴ ἐλευθερία. Με τὸν ἥρωϊκὸ ἢ τὸν μαρτυρικὸ θάνατο θὰ ἐλευθερωθῶμε ἀπὸ τὸν ἀνέλπιδο ἀγῶνα πὺ εἶνε ἡ ζωὴ. Ἔτσι εἰκονίζεται ἀπὸ τὸν Καζαντζάκη ὁ καπετὰν Μιχάλης δταν, κυκλωμένος ἀπὸ τοὺς Τούρκους πάνω στὰ βουνὰ τῆς Κρήτης, δὲν ἔχει ἐλπίδα σωτηρίας: «Ἐλευθερία ἢ θάνατος! μουρμούρισε κουνώντας ἄγρια τὴν κεφαλα του. Ἐλευθε-

ρία ἢ θάνατος! ἔ, κακομοίρηδες Κρητικοί! Ἐλευθερία καὶ θάνατος! ἀπὸ πρὲς νὰ γράψω ἐγὼ στὸ μπαϊράκι μου' ἀπὸ ναι τὸ ἀληθινὸ μπαϊράκι τοῦ κάθε ἀγωνιστῆ! Ἐλευθερία καὶ θάνατος! Ἐλευθερία καὶ θάνατος!» («Καπετὰν Μιχάλης» σελ. 476). Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ δηλώνει καθαρά ὅτι δὲν ὑπάρχει διάξευξη ἀνάμεσα στὴν ἐλευθερία καὶ τὸν θάνατο γιὰ τὸν Καζαντζάκη, ἀλλὰ ταύτιση. Ὁ παραδειγματικὸς, ἥρωϊκὸς ἢ μαρτυρικὸς θάνατος εἶνε ἡ λύτρωση καὶ ἡ πραγματικὴ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου. Ἐνας ἀδιόσκοπος ἀγῶνας χωρὶς ἐλπίδα εἶνε γιὰ τὸν Καζαντζάκη ἡ ζωὴ, ὅμως αὐτὴ ἡ ἀπελπισία εἶνε, μπορεῖ νὰ γίνῃ δημιουργικὴ. «Μονάχα πέρα ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη

ἀπελπισία», γράφει ὁ Καζαντζάκης, «βρίσκειται ἡ πόρτα τῆς ἀπόλυτης ἐλπίδας. Ἄλλοιμονο σ' αὐτὸν πὺ δὲ μπόρεσε ν' ἀνέβῃ τὸ φοβερὸ σκαλοπάτι πὺ βρῖσκειται ἀπάνω ἀπὸ τὴν ἄκρα ἀπελπισία' αὐτὸς ἀναγκαστικὰ εἶνε ἀγιάτρευτα ἀπελπισμένος». («Νέα Ἐστία», Τόμος 570, σελ. 203). Με τὴν ὑπερνίκηση τῆς ἀπελπισίας, με τὴν ἀποδοχὴ τοῦ θανάτου, κερδίζεται ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ λύτρωση. «Ἀπὸ τὴ μέρα πούχασα κάθε ἐλπίδα», λέει ὁ καπετὰν Μιχάλης, «θαρῶ, μὰ τὸ χῶμα, πὺ πατοῦμε, θαρῶ πὼς εἶμαι ἀθάνατος. Ποῖος μπορεῖ πιά νὰ με ἀγγίξῃ; Ἀποτοῦ νὰ με ἀγγίξῃ; Τί μπορεῖ πιά ἀπάνω μου ὁ θάνατος; Κι' ὀλάκαιρη ἢ Τουρκία νᾶρθῃ νὰ με μπλοκάρῃ, τὸ αὐτί μου δὲ δρόνει». («Καπετὰν Μιχάλης», σελ. 385). Δὲν ὑπάρχει φόβος στὰ στήθια τοῦ καπετὰν Μιχάλη, γιὰτὶ δὲν ὑπάρχει σωτηρία' ὑπάρχει ἐλευθερία καὶ λύτρωση, γιὰτὶ δὲν ὑπάρχει σωτηρία' καὶ δὲ ὑπάρχει σωτηρία, γιὰτὶ ὑπάρχει ἐλευθερὴ ἐκλογὴ καὶ ἀποδοχὴ τῆς ἥρωϊ-

κῆς θυσίας, δηλαδὴ καταφρόνια τοῦ θανάτου. Καὶ ὁ Μανωλιὸς σὲ «Ὁ Χριστὸς ξανασταυρώνεται» καὶ ὁ καπετὰν Μιχάλης στὸ ὁμώνυμο μυθιστόρημα παλεύουν καὶ πέφτουν' καὶ οἱ δυὸ δέχονται τὸ θάνατο σὰ λύτρωση' καὶ οἱ δυὸ σταυρώνονται θεληματικὰ γιὰ νὰ ἐλευθερωθῶν ἑσωτερικὰ καὶ γιὰ νὰ ἐλευθερωθῶν, με τὸ παράδειγμά τους, τοὺς ἄλλους. Ὁ Μανωλιὸς σταυρώνεται στὸ σταυρὸ ἑνὸς πολιτικοῦ ἰδανικοῦ' ὁ πρῶτος εἶνε μάρτυρας, ὁ δεύτερος, ὁ ἥρωας.

***

«Ὁ Χριστὸς ξανασταυρώνεται» παρουσιάζει ἐξωτερικὰ ἕνα βιβλικὸ ἢ εὐαγγελικὸ χαρακτήρα' κυτταγμένο ἀπ' ἔξω τὸ βιβλίό μας ξαναλέει τὴν ἱστορία τῆς σταύρωσης τοῦ Χριστοῦ. Ὅμως οὐσιαστικὰ δὲν εἶνε ἕνα ἀπλό θρησκευτικὸ μυθιστόρημα. Ἄν θελήσῃ νὰ ἀναζητήσῃ κανεὶς τὶς ἀπώτερες πηγές, τὶς ἐπιδράσεις καὶ τὶς συγγένειες τοῦ βιβλίου, θὰ βρῇ μέσα σ' αὐτὸ τὸν Ὀμηρὸ στὴ μορφή καὶ τὸ Ντοστογι-

έφσκυ στὸ περιεχόμενο. Ὑπάρχουν φανερὲς ὀμηρικὲς ἀπηχῆσεις στὶς πορμωμοίσεις καὶ στὶς ἐκφράσεις τοῦ Καζαντζάκη ἐδῶ, ὅπως ὑπάρχει καὶ τὸ ἄμετρο, τὸ ἀπύθμενο ἢ τὸ ἀντιφατικὸ τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς πὺ συναντοῦμε στὰ μεγάλα μυθιστορήματα τοῦ Ντοστογιέφσκυ. Τὸ περίγραμμα τοῦ μύθου στὸ «Χριστὸ ξανασταυρώνεται» ἀκολουθεῖ τὶς κεντρικὲς γραμμὲς τοῦ θεῖου δράματος. Στὴ Λυκόβρυσή, ἕνα ἐλληνικὸ χωριὸ τῆς Ἀνατολῆς, ὑπάρχει ἡ πατροπαράδοτη συνήθεια γὰ γίνεται, κάθε ἐπὶ τὸ χρόνο, ἡ ἀναπαράσταση τῶν Παθῶν καὶ ὁ παπᾶς μαζί με τοὺς προεστοὺς διαλέγουν τὰ πρόσωπα πὺ θὰ λάβουν μέρος στὴν ἀναπαράσταση αὐτῆ. Ὡς Χριστὸς ἐκλέγεται ὁ Μανωλιὸς, ἕνας ἀγαθὸς καὶ ἀπλὸς βοσκὸς, καὶ ὡς ἀπόστολοι, διάφοροι ἄλλοι μακρονῶ χωριῶ, καταδιωγμένοι ἀπὸ τοὺς Τούρκους, φτάνουν στὴ Λυκόβρυσή καὶ ζητοῦν βοήθεια. Ὁ παπᾶ—Γρηγόρης τὴν ἀρνεῖ-

ται καὶ οἱ πρόσφυγες με τὸ φυσικὸ ἀρχηγό τους, τὸν παπᾶ—Φώτη, καταφεύγουν στὸ ἄγρονον τῆς Σαρακῆνας. Οἱ μόνου πὺ τοὺς βοηθοῦν εἶνε ὁ Μανωλιὸς, ὁ Μιχάλης ὁ γιοῦς τοῦ ἀρχοντοῦ Πατριαρχία, ὁ Γιαννακὸς ὁ πρᾶμματευτῆς καὶ ὁ Κωνσταντῆς ὁ καφετζῆς, πὺ εἶχαν διαλεχθῆ νὰ παίξουν στὸ θεῖο δράμα τὰ πρόσωπα τῶν ἐπιστολῶν—τοῦ Ἰωάννη, τοῦ Γέτρου καὶ τοῦ Ἰακώβου. Ἀπὸ κενὴ τὴν ἡμέρα μιὰ οὐσιαστικὴ μεταβολὴ παρατηρεῖται στὰ τέσσερα αὐτὰ πρόσωπα. Ἐπισκέπτεται συχνὰ τοὺς πρόσφυγες στὴ Σαρακῆνα, συζητοῦν μετὸν παπᾶ—Φώτη καὶ ἀποκοῦν τὴν συνείδηση τῆς ἀδικίας πὺ βασίλευει στὴν Κοσμο. Ὁ Μανωλιὸς, εἰδικῶς, ἀσκητεύει στὸ βουνό, μελετᾶ τὴν εὐαγγέλια καὶ ἡ ἐπίδρασή του πάνω στοὺς ἄλλους ὀλοένα αὐξάνει. Ὅταν μάλιστα προσφέρεται νὰ θανατοθῆ ἀπὸ τὸν Ἄγᾶ γιὰ νὰ σώσῃ τὸ χωριό, λέγοντας ὅτι αὐτὸς δὴθεν σκότωσε τὸ Γιουσούφακι, τὸν εὐνοούμενό του καὶ ὅταν μιλάει στὸ πανηγύρι

τοῦ Προφήτη Ἡλία ὑπερασπίζοντας τὰ δίκαια τῶν Σαρακηνοπαλαίστων, ἀρχίζει νὰ περιβάλλεται ἀπὸ ἕνα φωτοστέφανο ἀγιοσύνης. Σ' αὐτὸ τὸ μεταξύ πεθαίνει ὁ πλοῦσιος ἀρχοντας Πατριαρχίας καὶ ὁ γιοῦς του ὁ Μιχελῆ κληροδοτεῖ τὰ ὑπάρχοντά του στους φτωχοὺς τῆς Σαρακῆνας. Αὐτὸ ἦταν ἡ ἀφορμὴ τῆς σύγκρουσης ἀνάμεσα στοὺς Σαρακηνοπαλαίστων καὶ τοὺς Λυκοβρυσίτες. Γιὰτὶ ἐνῶ οἱ Σαρακηνοπαλαίστων εἶνε ἀνισόρροπος, ὅτι ἡ διαθέσιμη εἶνε ἄκρη καὶ ξεσηκῶνε τοὺς χωριῶτες τῆς Λυκόβρυσῆς, πὺ με τὴ βοήθεια καὶ τὴ συμποράση τοῦ Ἄγᾶ, ἀντιστέκονται καὶ συγκρούονται με τοὺς Σαρακηνοπαλαίστων. Τὸ τέλος εἶνε δραματικὸ—γεμᾶτο αἷμα. Ὁ παπᾶ—Γρηγόρης κατηγορεῖ τὸν Ἄγᾶ τὸ Μανωλιὸ ὡς ὑπαίτιο ὄλων τῶν κακῶν καὶ πετυχαίνει τὴν καταδίχη του καὶ τὴν παράδοσή του στους φανατισμένους καὶ ἔξολλους χωρικοὺς' καὶ ἡ ἐκτέλεσή του γίνεται ἀπὸ τὸ μανιασμένο πλῆθος μέσα στὴν Σαρακῆνα—ἐνῶ οἱ πρόσφυγες τῆς Σαρακῆνας ξεριζώνονται καὶ πάλι γιὰ νὰ βροῦν ἄλλου καταφύγιο. Ἄλλὰ, ὅπως καὶ σι' ἄλλα βιβλία τοῦ Καζαντζάκη, ὁ μῦθος εἶνε ἕνα ἀπλό περιγραμμά, μιὰ ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἐκφραση τῆς βιοθεωρίας τοῦ συγγραφέα. Ἡ μεγάλη ἄξια τοῦ βιβλίου δὲν διαφαίνεται ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῶν κεντρικῶν γραμμῶν τοῦ μύθου. Γιὰτὶ ὑπάρχει ἡ οὐσιαστικὴ λεπτομέρεια πὺ ξεπηδαεῖ πορτοριστῆ καὶ ζωτανεῖ μέσα στὶς σελίδες του, γιὰτὶ ὑπάρχει ὁ ἐναγώνιος προσωπικὸς στοχασμὸς τοῦ συγγραφέα, γιὰτὶ ὑπάρχει, πάνω ἀπ' ὅλα, ὁ ἀνθρώπος, πὺ πότε δυναστεύει καὶ πότε υποφέρει, πότε θυδιάζει καὶ πότε θυσιάζεται, πότε καταδικάζει καὶ πότε κατανοεῖ ὁ ἀνθρώπος, πὺ πότε γίνεται Θεὸς καὶ πότε Δαίμονας.

ΑΠ. ΣΑΧΙΝΗΣ